

24 Nisan 1326 (7 Mayıs 1910) Tarihli Rapora Göre

XX. Asrın Başlarında Medine Kütüphaneleri*

İsmail E. Erünsal*

Öz

İslam dünyasında mescidler içinde Kur'an ve Hadis metinleri muhtevalı yazıların muhafazası ile başlayarak medreseler yoluyla gelişen ve vakıflar aracılığıyla kurumsallaşan bir kütüphanecilik faaliyetinden söz etmek mümkündür. Osmanlı döneminde de kitaplara ve kütüphanelere büyük önem verildiği, kütüphanelerin oluşturulması, mevcut durumlarının takibi ve koleksiyonların muhafazası için bazı çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Buna rağmen mevcut tüm kitapların korunamadığı gözlemlenmiştir. XX. asrın başlarında Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki vakıf kütüphanelerinin durumu ve koleksiyonların tespiti için bir takım çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla Medine'deki kütüphanelerin mevcut durumlarının tespiti için Yemen ve Hicaz Maarif Müfettişliğine bir yazı yazılmış ve Medine-i Münevvere'de bulunan kütüphaneler hakkında bir rapor talep edilmiştir. Bu çalışmada, İslam dünyasındaki kütüphanelerin başlangıcına değinilmiş ardından XX. asrın başlarında Medine'de bulunan 17 kütüphanenin mevcut durumu hakkında Maarif-i Umumiye Nezâreti Kütüphaneler Kalemî'nden Mustafa Âsım Efendi'nin bilgi verdiği rapor sunulmuştur. Ayrıca Mustafa Âsım Efendi'nin Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na bu kütüphanelerin durumuyla ilgili tavsiyelerinin yer aldığı yazı da eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kütüphane, Osmanlı, Medine, XX. Asır, Mustafa Asım Efendi.

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, prof.erunsal@gmail.com.

Madinah Libraries in the Beginning of the 20th Century According to the Report dated 24 April 1326 (7 May 1910)

Abstract

In the Islamic world, it is possible to talk about a library activity that started with the preservation of the writings containing the Qur'an and Hadith texts within the mosques, developed through madrasahs and became institutionalized through foundations. It is known that great importance was attached to books and libraries in the Ottoman period, and some studies were carried out to establish libraries, to monitor their current status and to preserve the collections. Despite this, it was observed that not all existing books could be preserved. At the beginning of the 20th century, a number of studies were carried out by the Ministry of Education in order to determine the status and collections of foundation libraries within the borders of the Ottoman Empire. For this purpose, a letter was written to the Yemen and Hijaz Education Inspectorate to determine the current status of the libraries in Madinah and a report was requested about the libraries there. In this study, the beginning of libraries in the Islamic world is mentioned followed by the report of Mustafa Asim Efendi from the Ministry of Education about the current situation of 17 libraries in Medina. In addition, a letter containing the recommendations of Mustafa Asim Efendi regarding the status of these libraries was added.

Keywords: Library, Ottoman, Madinah, 20th century, Mustafa Asim Efendi.

مكتبات المدينة المنورة في بدايات القرن العشرين وفق تقرير وزارة المعارف العثمانية المؤرخ في 07.05.1910 ميلادي، الموافق ل 24 رمضان 1326 هجري

الملخص

يمكن القول أن مهنة المكتبات -التي نشأت بداية بمكتبات المساجد بهدف الحفاظ على المصاحف ومدونات الحديث من الضياع- قد تطورت شيئاً فشيئاً عبر المدارس والأوقاف، وقد شهد العصر العثماني في ظل هذا التطور عناية ملحوظة بالكتب والمكتبات، من حيث إنشاء المكتبات والقيام ببعض الأعمال للحفاظ على محتوياتها ومجاميعها ومراقبتها وتعزيزها، ولكن يلاحظ أنها لم تنجح في تحقيق غايتها على النحو الأمثل، وفي بدايات القرن العشرين قامت وزارة المعارف العمومية بدراسات وأعمال ميدانية في ولايات الدولة العثمانية لتحديد حالة المكتبات الوقفية ومحتوياتها، ولهذا الغرض أرسلت خطابات رسمية إلى مفتشي وزارة المعارف في اليمن والحجاز لدراسة وضع المكتبات الوقفية في المدينة المنورة، وكتابة تقرير تفصيلي حولها، ونسלט الضوء في هذه الدراسة على حالة المكتبات بداية بالمكتبات في العالم الإسلامي عامة ثم ندلف إلى التقرير الذي قدمه مصطفى عاصم أفندي الموظف في ديوان وزارة المعارف العمومية والذي يعرض فيه لحالة 17 مكتبة وقفية في المدينة المنورة، إضافة لما أرفقه مصطفى عاصم أفندي من توصيات قدمها محافظ المدينة المنورة بهدف العناية بالمكتبات وحفظها من الضياع.

الكلمات المفتاحية: المكتبة، الدولة العثمانية، المدينة المنورة، القرن العشرين، مصطفى عاصم أفندي

İslâm dünyasında kütüphânelerin ne zaman ve nerede çıktığına dâir kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, bu tarihi Asr-ı Saadet'e götürme temâyülü vardır. Ancak Asr-ı Saadet'te ve Hulefâ-yı Râşidîn devrinde, Hz. Ebû Bekir devrinde mushaf haline getirilip Hz. Osman devrinde çoğaltılan Kur'ân-ı Kerim nüshaları, Hz. Peygamber'in çeşitli devletlerin reislerine yazdığı mektuplar ve yaptığı andlaşmalar¹ ve bazı hadis sayfaları² dışında yazılı eser bulunmamaktadır. Bu yüzden Hz. Peygamber'in ibadet yanında öğretim faaliyetlerini de sürdürdüğü Medine'deki mescidinde ve Hulefâ-yı Râşidîn devrinde yaptırılan diğer mescidlerde, eğer kitap dolapları mevcut idiyse, bu dolaplarda Kur'ân ve hadis sayfaları dışında bir eserin yer almadığı muhakkaktır.³

İslâm âleminde ilk kütüphânelerin, Kur'ân-ı Kerim ve hadislerin etrafında yoğun bir telif faaliyetinin başladığı Emeviler döneminde (41/661-132/750) aynı zamanda birer okul olarak da görev yapan mescidlerde ortaya çıktığı sanılmaktadır.⁴ H. II/M. VIII asırdan itibaren, özellikle de H. III/M. IX. asırda, telif edilen eserlerin camilerde ve medreselerdeki dolaplara konularak küçük koleksiyonlu kütüphaneler oluşturulduğunu biliyoruz.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu devrede bazı âlimlerin de evlerinde önemli sayılabilecek sayıda kitaptan oluşan kütüphâneleri vardı. Hadisçi İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Abbâs, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccâc, Küreyb, Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Urve b. Zübeyr, Süfyânü's-Sevrî (ö. 161/777) ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin özel kütüphâneleri bu arada zikredilebilir.⁵ Kaynaklar bu âlimlerin kütüphânelerinden bahsederken "deve yükü

* Makalenin yazılması sırasında yardımlarını gördüğüm meslekdaşım Kenan Yıldız'a teşekkür ederim.

¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1966, s. 239; Aynı müellif, *Mecmû'atü'l-Vesâ'ikü's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 102, 108, 137, 141, 147, 162; A. S. Qasimi, "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University of Peshawar*, no. 6 (1958), s. 1.

² Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, Chicago 1967, s. 10-14.

³ Gâzi Hüseyin İnâye, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî fi'l-İslâm*, Beyrut 1990, s. 247-248; İbnü'n-Neccâr, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 1422 [2001], s. 225.

⁴ Abdüllatif b. Abdullah, "Neş'etü'l-mektebeti'l-İslamiyye ve tatavvuruha hattâ evâhiri'l-asri'l-Abbâsi", *el-Arab VII-VIII* (1986), s. 487-489.

⁵ N. Abbot, *aynı eser*, s. 49-50; R.S. Mackensen, "Arabic Books and Libraries in the Umayyad Period", *The American Journal of Semitic Languages*, c. 52 (1935-1936), s. 248-251 ve c. 53 (1935-1937), s. 240-245; M. M. Azamî, *Studies in Early Hadith Literature*, Indiana 1978, s. 16-17.

defter/kitap”, “birkaç yük defterler”, “tavana kadar çıkan bir oda dolusu kitap” şeklinde ifâdeler kullanırlar.⁶

Medine'de öğretim faaliyetleri yürütülen mekânlarda muhakkak ki talebelerin ve hocaların yararlandıkları bazı kitap koleksiyonları vardı. Ancak vakıf haline getirilmediği için bu koleksiyonlar hakkında bilgi sahibi değiliz. Medine'de uzun süre Talim ve terbiye faaliyetleri Ravza-i Mutahhara'daki ders halkalarında gerçekleştirilmiştir. Hz. Peygamber'in mescidinin muhtelif bölümlerinde her dönemde kitap dolapları mevcuttu. Bu dolaplarda Kur'ân-ı Kerim nüshaları yanında dinî ilimlere âit çeşitli kitaplar bulunuyordu. İbni Cübeyr, 578 (1182) yılında Medine'yi ziyaret ettiğinde Peygamber Mescidi'nin doğu cihetindeki maksurelerin hizasında mescide vakfedilmiş Mushaflar ve kitaplarla dolu iki kütüphane gördüğünü nakleder. Ancak buradaki koleksiyonların çoğu bakımsızlıktan ve çıkan yangınlardan dolayı büyük zarar görmüştür.

Medine'de medreseler kurulmaya başladıktan sonra bu medreselerin bünyesinde kütüphaneler de teşekkül etmeye başlamıştır. Mesela Medine'deki Şihabiyye, (726/1326) medresesinde, burada ders veren müderrislerin ve ziyaretçilerin yaptıkları kitap vakıflarıyla, zengin bir kütüphâne oluşmuştu.⁷ Sehâvî bu kütüphâne, “Sayılamayacak derecede çok kitap bulunduğunu” söyler.⁸ Medine tarihi müellifi Semhudî (844-911/1440-1505) Medine'de Bâbu'r-Rahme civarındaki evinde (Dâru Temimi'd-Dârî) bir kütüphane kurmuş ve kitaplarını da Ravza-i Mutahhara'ya vakfetmişti. Muhammed Berzencî eş-Şehrezorî de (1050-1143/1640-1730) evinde kurduğu kütüphaneyi Ravza-i Mutahhara'ya vakfetmişti.

Haremeyn'in, yani Mekke ve Medine'nin Osmanlı idaresine bağlanmasından sonra Osmanlılar, bölge halkının refahının sağlanması, Mekke ve Medine'nin imarı yanında ilmî hayatın da gelişmesi için büyük çaba göstermişlerdir. Osmanlı döneminde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülebilmesi için Kanuni Sultan Süleyman'dan başlayarak birçok Osmanlı padişahının, devlet adamının, ulemâ sınıfından kimselerin ve diğer bazı hayır sahiplerinin bu şehirlerde birçok medrese, sıbyan mektebi ve kütüphane kurduklarını

⁶ Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri I*, s. 23.

⁷ Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 86.

⁸ Adnan Muhammed Fâyiz Hârisî, *İmâretü'l-Medrese fi Mısır ve'l-Hicâz: Fi'l-Karn 9h-15m, Dirâse ve Mukârene*, Mekke 1418/1997, s. 394.

görmekteyiz. Ravza-i Mutahhara'da her dönemde çeşitli hayır sahiplerinin bağışladıkları kitaplarla koleksiyonlar oluşmuştur. XVI. yüzyılın başında Medine'yi ziyaret eden İtalyan seyyahı Ludovico di Varthema, mescidin kapılarında birinde içlerinde 20 ve 25 kitap bulunan iki dolaptan söz eder.⁹ Zaman içinde Ravza-i Mutahhara'da önemli sayıda kitap birikmiş olmalı ki III. Murad döneminde, 3 Şaban 985 (16 Ekim 1577) tarihinde, buradaki dolaplarda mevcut kitapların ciltlerinin yeniletilmesi için Mısır'dan bir mücellid görevlendirilmiştir.¹⁰ Mısır Beylerbeyi'ne yazılan 27 Cemazielahir 996/24 Mayıs 1588 tarihli bir hükümde Medine'de Harem-i Şerif'te peydah olan karınca gibi bir hayvanın kitapları yemekte olduğundan, bir yüksek kütüphane yapılması ve içine tahta dolaplar konulması ihtiyacından bahisle gerekli kerestenin gönderilmesi istenmektedir.¹¹

XVII. asrın başlarından itibaren Medine'de ulemâ sınıfına mensup kimselerle Osmanlı devlet adamlarının kütüphaneler kurmaya başladıklarını görmekteyiz. Karabaş Medresesi ve Sakızlı Medresesi kütüphaneleri bu dönemde kurulan önemli kütüphanelerdir. XVIII. asırda Şeyhülislâm Fezullah Efendi tarafından Şifaiyye,¹² Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından Hacı Beşir Ağa¹³ ve I. Abdülhamid tarafından da Hamidiye¹⁴ medreseleri kütüphaneleri kurulmuştur. XIX. asırda da II. Mahmud, Bâbü's-selâm'ın yanında kendi adıyla anılan bir medrese ve bu medresenin yanında da bir kütüphane kurduğu görülüyor (1237/1821).¹⁵ Osmanlılar döneminde Medine'de kurulan en önemli kütüphane Arif Hikmet Beyefendi tarafından 1271 (1855) yılında kurulan Şeyhülislâm Arif Hikmet Kütüphanesi'dir.¹⁶ Bu kütüphanelerin dışında Medine'de Osmanlılar döneminde kurulmuş

⁹ *The Travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia, A. D. 1503 to 1508*, translated from Italian by John Winter Jones, London 1863, s. 26.

¹⁰ BOA. Mühimme Defteri 31, s. 369 (3 Şaban 985 tarihli hüküm).

¹¹ BOA. Mühimme Defteri 62, s. 276.

¹² İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008, s. 178.

¹³ VGMA. 638, s. 141-142.

¹⁴ BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 47, 54; BOA. HMH. 6737/1.

¹⁵ BOA. Hatt-ı Hümayün 26 913. Ayrıca bkz. O. Spies, "Die Bibliotheken des Hidschas, ZDMG. 90 (1936), s. 96-98; Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisi, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 1-2.

¹⁶ Mustafa L. Bilge, "Ârif Hikmet Kütüphanesi", *DİA*. III, İstanbul 1991, s. 366-376; Bilal Kemikli, "Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi'nin Vakfiyesi ve Medine-i Münevvere'de Tesis Ettiği Kütüphanesi", *Revak*, no. 5, Sivas 1994, s. 51-58; Aynı yazar, *Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi, Hayâtı-Eserleri-Şiirleri*, Ankara 2003, s. 87-95.

İrfaniyye, Emin Paşa, Kili Nâzırı, Ribat-ı Seyyidina Osman, İhsaniye ve Hüseyin Ağa gibi bazı küçük kütüphaneler de vardır. Ravza-i Mutahhara'nın çeşitli bölümlerindeki dolaplara konulmak üzere yapılan kitap vakıfları da mevcuttur.¹⁷ O. Spies, Medine'deki vakıf kütüphanelerinin sayısını 14,¹⁸ buna karşılık 1914 yılında bu şehri ziyaret eden Emir Şekib Arslan ise 17¹⁹ olarak verir. 1305 (1888) yılına ait Hicaz Sâlnâmesi'ne²⁰ göre bu kütüphanelerdeki kitap mevcudu 22.914, İbrahim Rif'at Paşa'ya²¹ göre ise 21.855'dir.

Osmanlılar döneminde bu kütüphanelerdeki koleksiyonların korunmasına büyük önem verilmiştir. 1255 (1839) yılında bu kütüphanelerdeki kitapları ciltlemek ve ciltleri bozuk olanları da tamir etmek üzere Medine'ye beş mücellit gönderilmiş ve bu mücellitler 7.000 kitabı ciltlemişlerdir.²² Ancak gösterilen bütün ihtimama karşın bu kütüphanelerdeki kitapları korumak pek de kolay olmamıştır. Şeyhülharem'e ve Medine kadısına gönderilen Receb 1247 (Aralık 1831) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Hamidiye Kütüphanesi'nde sadece bir *Buhari-i Şerif* kalmış diğer kitaplar zâyi olmuştur. Ancak bazı mahallerden gelen kitaplarla bu kütüphanede 503 kitaplık bir koleksiyon oluşmuştur.²³ Abdullah Abdülcebbar "kitap tüccârlarının Medine'den binlerce yazma eseri Asya ve Avrupa ülkelerine götürüp cüz'i fiyatlarla sattıklarını" nakleder.²⁴

* * *

XX. asrın başlarında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki vakıf kütüphanelerinin hâl-i hâzır durumlarının, koleksiyonlarının tesbiti maksadıyla Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından yapılan çalışmalar sırasında, Medine'deki kütüphanelerin mevcut durumlarını tespit için

¹⁷ Mesela 22 Receb 1208 tarihinde Veliyüddin-zâde Mehmed Emin Efendi 260 cilt kitabı "Harem-i Şerif'te minâre-i reise kurbunda münâsib bir mahalle vaz' olunmak üzere" vakf etmiştir. Bkz. VGMA. 743, s. 97-109.

¹⁸ Otto Spies, "Die Bibliotheken des Hidschas", c. 90, Leipzig 1936, s. 93.

¹⁹ Emir Şekib Arslan, "Mektebâtü'l-Medineti'l-Münevvere", *Mecelletül-Mecma'i'l-İlmi'l-Arabi*, c. 25, Dımaşk 1950, s. 494-495.

²⁰ *Hicaz Vilayeti Sâlnâmesi, Sene-i Hicriye 1305, Mekke-i Mükerrreme*, s. 237-239.

²¹ *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Kahire 1925, s. 423.

²² Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, c. II, İstanbul 1304, s. 767.

²³ BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 54; BOA. H. H. 27 457-C. Zilka'de 1247 (Nisan 1832) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanede "kütüb-i nefis ve gayr-ı nefis, kâmil ve nâkas" 403 cilt kitap olduğu tespit edilmiştir. Bkz. BOA. Evkaf 9591 ve 9489. Bu da bize çok kısa bir süre içinde kütüphanenin uğradığı kitap kaybının büyüklüğünü göstermektedir.

²⁴ *et-Tayyârâtü'l-Edebiyyeti'l-Hadise fi Kalbi'l-Cezireti'l-Arabiyye*, Kahire 1959, s. 193. Ayrıca bkz. Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisî, a.g.t. s. 11.

de Yemen ve Hicaz Maarif Müfettişliğine bir yazı yazılmış ve “Medine-i Münevvere’de bulunan kütüphanelerin birer muntazam defterinin irsali” istenmiştir. Bu yazı üzerine Yemen ve Hicaz Maarif Müfettişi gerekli araştırmaları yapmış ve Maarif Nezâretine kütüphanelerin perişan bir halde olduklarını belirten üst yazıyla²⁵ bir rapor²⁶ göndermiştir. Bu yazı üzerine Maarif-i Umumiye Nezâreti Kütüphaneler Kalemi’nden Mustafa Âsım Efendi’nin tavsiyeleri doğrultusunda Medine-i Münevvere Muhafızlığı’na ne yapılması gerektiğini belirten bir yazı yazılmıştır.²⁷

Mustafa Âsım Efendi raporunda Medine’de bulunan 17 kütüphaneye ilgili bilgi vermektedir:

1. “*Mahmûdiye Medresesi Kütüphânesi: Muntazam bir kütüphânedir. Hâfız-ı kütüb-i evveli Ali Tercümân Efendi yirmi seneden beri devâm etmeyerek gayr-ı resmî olarak şehri iki mecîdiye ile Maraşlı Hasan Efendi’yi yirmi seneden beri vekil kılmış. Bu ise hiçbir kânûna ve nizâma tevâfuk etmeyeceğinden hâfız-ı kütüb-i bulunduğu cihetle hâfız-ı kütüb-i evvel Ali Tercümân Efendi müstağni bulunup devâm etmediği için emekdâr bulunan vekili Hasan Maraşlı Efendi’nin hâfız-ı kütüb-i sâni ta’yin buyurulması muvâfık-ı adâletdir.*”

II. Mahmud, saltanatı süresince Haremeyn halkının refahına ve bu iki mukaddes beldenin imarına çalışmıştır. Medine-i Münevvere’de Bâbü’s-selâm’ın yanında kendi adıyla anılan bir medrese (Medrese-i Mahmudiyye) ve bu medresenin yanında da bir kütüphane kurmuştur 1237 (1821).²⁸ Işkı Mustafa Efendi, Medine tarihine dâir eserinde bu kütüphaneyi şöyle anlatır:²⁹

Bâb-ı Selâm kurbünde arsa iştirâ olunup nefis-i şâhâneye mahsus fevkâni odalar ve kütüphane ve dershane... ve kütüphane vasatına telden kafes ve Cidde valisi İbrahim Paşa’nın Der’iyye’den getirdiği a’lâ kütübler vaz’ olunduktan sonra³⁰ taraf-ı eşref-i mülûkânedan her

²⁵ BOA. MF. KTV.6/42, lef 1. Bkz. EK. I

²⁶ Bkz. EK. II

²⁷ Bkz. EK. III

²⁸ BOA. Hatt-ı Hümâyün 26913. Ayrıca bkz. O. Spies, “Die Bibliotheken des Hidschas, ZDMG. 90 (1936), s. 96-98; Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisi, *el-Mektebâtü’l-Âmmeti bi’l-Medineti’l-Münevvere, Mâdihâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 1-2.

²⁹ *Ta’tirü Ercai’d-devleti’l-Mecdiyye* III, v. 166a-b, Üniversite Ktp. TY. 1490.

³⁰ II. Mahmud’un bir hatt-ı hümâyünundan öğrendiğimize göre Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, oğlu Cidde Valisi İbrahim Paşa’nın Der’iyye’den getirdiği 591 cilt mushaf ve kitabın nereye

fenne müteallik kütübler gelüp vaz' olunduktan sonra emin-i kütüb-i evvel ve sâni için müceddeden hâneler inşa...

Kurulduğu sırada Mahmudiye Kütüphanesi koleksiyonundaki kitapların sayısını bilemiyoruz. 1255/1839 tarihinde, Medine kütüphanelerindeki tamire muhtaç kitapları ciltlemek için gönderilen Mücellid Mehmed Efendi'nin Mahmudiye Kütüphanesi'nde 646 kitabı ciltlemiş olması,³¹ buradaki koleksiyonun zenginliği hakkında fikir vermektedir. Kütüphanenin çalışma düzeni hakkında da pek fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kütüphanede iki hâfız-ı kütüb görev yapmaktaydı.³² II. Mahmud'un, babası I. Abdülhamid'in Medine'deki kütüphanesinin düzenlenmesi için gönderdiği bir hükümde "medrese-i celile-i şâhânem kütüphane-i münifesi şurutuna tatbiken hârice kitap verilmemek"³³ denildiğine göre, Mahmudiye Kütüphanesi vakfiyesinde de dışarıya ödünç verme yasaklanmıştı.

2. "*Şeyhülislâm-ı esbak Ârif Hikmet Bey Kütüphanesi: Bu kütüphâne gâyet muntazam ve emsâli nâdirdir. Müdürden mâ'dâ dört hâfız-ı kütüb bir bevvâbı bir mücellidi ayrıca bir sakası vardır. Nezâfet ve tahâretçe fevkâlâdedir. Her dâim açıktır*".

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi tarafından 1272/1853 yılında Mescid-i Nebevî'nin güneydoğusunda, kible duvarına takriben on iki metre mesafededir.³⁴ 27 Şaban 1271/15 Mayıs 1855 tarihli vakfiyesi

konulmasının münasip olacağına dâir bir yazı göndermiş ve bu konuyla ilgili olarak padişahın şu hatt-i hümayunu sâdr olmuştur:

Müşârün-ileyhin şukkası manzûr-ı hümayunum olmuştur. Kitaplar kütüphaneye vaz' olunsun. Ancak mesâhif-i şerife mu'attal durmak câ'iz olmamakla sevabı Fahr-i âlem Efendimizin ruh-ı pür-fütûhlarna hediye olmak niyeti ile Medine-i Münevere'de olan erbâb-ı tilâvet-i Kur'ân-ı Kerîm olan ahâleden muhtâc olanlara ma'rifet-i şer'le tevzi' oluna. BOA. H. H. 50 671.

Bu kütüphaneye Şeyh Muhammed 'Âbid es-Sindî el-Ensârî Şaban 1249 (Ocak 1834) tarihinde 767 kitap (Abdurrahman b. Süleyman el-Mezîni, "Vakfiyyetü'ş-Şeyh Muhammed 'Âbid es-Sindî el-Ensârî, 'Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdirât", c. 13/2, Riyad 2008, s. 316-402), 1262 (1846) tarihinde de Mahmudiye Medresesi müderrislerinden Muhammed Zekiüddin el-Kastamonî 76 kitap ("Vesikatü vakfi kütübi fi'l-Mektebeti'l-Mahmudiyyeti fi'l-Medineti'l-münevereti", *ed-Der'îyye*, c. 2, no. 8, Riyad 1420, s. 111-115) vakfetmiştir.

³¹ *Ta'tirü Ercai'd-devleti'l-Mecdiyye...* c. III, v. 176b, Üniversite Ktp. TY. 1490.

³² BOA, Mühimme-i Mısır 13, s. 87. Hasırcıbaşı el-Hac Aziz Mahmud Efendi 21 Rebülâhir 1308 (4 Aralık 1890) tarihli vakfiyesiyle bu kütüphanenin hâfız-ı kütüblerine her yıl sürre ile gönderilmek üzere yıllık 50 kuruşluk bir gelir tayin etmiştir. VGMA. 572, s. 74.

³³ BOA, Mühimme-i Mısır 13, s. 54.

³⁴ Mustafa Fayda, "Hicaz Kütüphaneleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XVII (1969), s. 305-308, s. 306; İsmail Cerrahoğlu, "Şeyhülislâm Arif Hikmet ve Medine-i Münevere'de Kurduğu Kütüphane", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXX (1988), s. 111-129.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır.³⁵ Ârif Hikmet Bey, babasından tevârüs ettiği kitapları³⁶ ve kendisi tarafından oluşturulan zengin bir koleksiyonu³⁷ bu kütüphaneye vakfetmiştir. Âlûsî'nin naklettiğine göre, Ârif Hikmet Bey sağlığında vakfetmeyi planladığı 10.000 kitabın 5.000'ini çok değerli 16 Mushaf'la birlikte Medine-i Münevvere'deki kütüphanesine gönderebilmişti.³⁸ Bu koleksiyonda müellif hattı ve tek nüsha olan birçok eser bulunmaktadır.³⁹ Kütüphanenin koleksiyonu daha sonraki tarihlerde yapılan bazı bağışlarla daha da zenginleşmiştir.⁴⁰ 1300-1304 (1882-1886) tarihleri arasında Medine'de kadılık görevinde bulunan Muhammed İsmet Efendi kendi istinsah ettiği 75 kitabı bu kütüphaneye bağışlamıştır.⁴¹

Ârif Hikmet Bey'in yaptırdığı kütüphane binası Mescid-i Nebevî'nin genişletilme çalışmaları sırasında yıkılmıştır.

3. *"Hamîdiye Medresesi Kütüphanesi: Oldukça muntazam ve tahkîkâtına nazaran hâfız-ı kütübü müdâvimdir"*.

I. Abdülhamid'in de Medine'de 1202 (1788) tarihinde bir kütüphane kurduğunu İşkî Mustafa Efendi'nin Medine tarihine dâir yazdığı eserindeki bir kayıttan⁴² ve bazı arşiv belgelerinden⁴³ öğrenmekteyiz. II. Mahmud'un 1246 (1830) ve 1247 (1832) tarihlerinde Emir-i Hac ve Şeyhül-harem'e gönderdiği iki hükümden bu kütüphanenin müstakil bir mekâna sahip olmayıp medresenin bir

³⁵ VGMA. 747, s. 206-210; VGMA. Kasa no. 14. 6 Şevval 1274 tarihli ek vakfiyesi de aynı arşivde bulunmaktadır: VGMA. 747, s. 233 -235.

³⁶ ŞS. Kısmet-i Askeriyye 834, s. 69-77.

³⁷ Mahir Aydın, *Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, Ankara 2013, s. 20-21.

³⁸ Yahya Mahmud Sâ'âti, *el- Vakf ve Bünyetül-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 53. Cevdet Paşa'nın, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplar arasından çıkan Arif Hikmet Bey'in Medine'deki kütüphanesine vakfetmiş olduğu 10 kitap, daha sonra Medine'ye gönderilmiştir. (BOA. MF. KTU. 5/98). Bu belgeden anlaşıldığına göre Arif Hikmet Bey'in Medine'ye göndermeyi düşündüğü bir miktar kitabı daha bulunmaktaydı.

³⁹ Abbas Saleh Tashkandy, *A Descriptive Catalogue of the Historical Collection of the Scientific Manuscripts at the Library of 'Arif Hikmat in Medina, Saudi Arabia*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Pittsburgh 1974.

⁴⁰ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*'nde (Beşinci defa, Mekke, Hicaz Vilayet Matbaası, 1309, s. 238) kütüphanedeki kitapların sayısı 7010 olarak verilmiştir.

⁴¹ Râşid b. Sa'd el-Kahtâni, " Mecmu'atül-Kâdi Muhammed İsmet el-Celâli el-Mevkufe 'alâ Mektebeti Şeyhülisâm Arif Hikmet", *ed-Dâre*, c. 35/2, Riyad 1430, s. 169-200.

⁴² "ve bir adet fevkâni ve a'lâ kütüphane ve kütüphaneye envâ'-ı ulümdan nefis kitablar.. ve emin-i kütüb ve müderrise vazife tayin..." *Ta'tir* III, v. 104b.

⁴³ BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 47, 54; BOA. HMH. 6737/1.

odasında kurulduğunu ve takriben beş yüz kitaplık bir koleksiyona sahip olduğunu anlamaktayız.⁴⁴

III. Selim'in, I. Abdülhamid'in Medine'deki kütüphanesine 20 Receb 1207 (Şubat 1793) tarihinde gönderdiği 30 cilt kitabın adları Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir belgede bulunmaktadır.⁴⁵

II. Mahmud'un, veziri Emir-i Hac Mehmed Emin Rauf Paşa'ya Cemâzielâhîr 1246 (Kasım 1830) tarihinde yazdığı bir hüküm, babası I. Abdülhamid'in Medine-i Münevvere'deki medresesinde kurduğu kütüphanenin düzenlenmesi için de bazı faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir. Bu hükümden anlaşıldığına göre medrese ve kütüphane tamir edilmiş, sağa sola dağılan beş yüz civarında kitap tekrar kütüphanede toplanmış, kitapların muhafazası için yeni dolaplar yerleştirilmiş ve bir de hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir.⁴⁶ Recep 1247 (Aralık 1831) tarihinde yazılan bir hükümle de dışarıya kitap verilmeyip, kitaplardan medrese içinde yararlanılması istenmiştir.⁴⁷ Bir arşiv kaydına göre de I. Abdülhamid'in Medine'de kurduğu kütüphanenin sayımının yapıp, kitapların yeniden yaptırılacak dolaplar içinde güzelce korunması için Şeyhül-Harem Hacı İsa Ağa'ya bir irade-i seniyye gönderilmiştir.⁴⁸

4. *Beşir Ağa Medresesi Kütüphanesi: Bu kütüphaneye te'essüf etmemek kâbil değildir. Kütüphanenin içi toz toprak belki senede ancak birkaç kere açılır o da gâlibâ kendi işi için. Dolaplar ziyâde pis ve toz örümcekler yuva yapmışlar. Kitâbların birçoğu yerlerde kitâbları arza⁴⁹ yemiş birçoğu mahv olmuş. Nizâmen lâzım gelen mu'âmesinin icrâsı*'.

Hacı Beşir Ağa, Ravza-i Mutahhara'nın güneybatısında harab bir halde bulunan bir medreseyi onartmış ve iki katlı olan bu medresenin

⁴⁴ BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 54. Şeyhülharem'e ve Medine kadısına gönderilen Receb 1247 (Ocak 1832) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Hamidiye Kütüphanesi'nde sadece bir *Buhari-i şerif* kalmış diğer kitaplar zayi' olmuştur. Ancak bazı mahallerden gelen kitaplarla bu kütüphanede 503 cilt kitaplık bir koleksiyon oluşmuştur. BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 54; BOA. H. H. 27 457-C. Zilkade 1247 (Nisan 1832) tarihinde yapılan bir sayımda bu kütüphanede "kütüb-i nefis ve gayr-i nefis, kâmil ve nâkus" 403 cilt kitap olduğu tespit edilmiştir. Bkz: BOA. Evkaf 9591 ve 9489.

⁴⁵ TSA. E. 2885/19.

⁴⁶ Lütfi Tarihi'nde belirtildiğine göre 1247 (1831) yılı içinde medrese ve kütüphanenin tamirinin bitirilmesi için İstanbul'dan mühendis ve amele-i İslâmiyye gönderilmiştir. Bkz: Aliye Öten, *Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşâ Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2008, s. 21.

⁴⁷ BOA. Mühimme-i Mısır 13, s. 41-42, 54.

⁴⁸ BOA. Cevdet-Maârif 1870.

⁴⁹ Kurtçuk, lavra.

birinci katında da zengin bir kütüphane kurmuştur (1151/1738).⁵⁰ Hacı Beşir Ağa'nın Medine'de yaptırdığı medresesindeki kütüphaneden İşkî Mustafa b. Ömer Kilisî, Medine'yle ilgili eserinde şöyle bahsetmektedir:

Beşir Ağa merhum bir âli medrese bünyad idüp ve bir a'la kütüphane, cemi'-i ulümdan kitaplar vaz' olunup⁵¹

Bazı vakıf kayıtlarında da, Hacı Beşir Ağa'nın Medine'de medresesi yanında bir kütüphanesi olduğu belirtilmektedir.⁵²

Bu kütüphanedeki zengin koleksiyonun bütününe ihtiva eden bir belge mevcut değildir. Ancak Hacı Beşir Ağa'nın muhtelif tarihlerde bu kütüphaneye kitap gönderdiğini görüyoruz. Mesela Evkaf-ı Hümâyün Müfettişliği'nde Cemâzielâhir 1152 (Eylül 1739) tarihinde tutulan bir kayıta⁵³ bu kütüphaneye konulan 72 kitabın isimleri verilmektedir. Yine aynı tarihteki başka bir vakıf kaydında Hacı Beşir Ağa'nın Medine'deki kütüphanesine 100 civarında kitap gönderdiği belirtilmektedir.⁵⁴ Bu kütüphaneye gönderilen kitapların diğer bir listesi de aynı yıla ait bir vakıf kaydında bulunmaktadır.⁵⁵ Öyle anlaşılıyor ki bu kütüphanedeki zengin koleksiyon tedricen oluşturulmuştur. Reisülküttab İsmail Efendi de bir yıl sonra bu kütüphaneye 18 cilt kitap vakfetmiştir.⁵⁶

⁵⁰ Abdülbasit Bedr-Mustafa Ammâr Monla, *Mahtutâtu Mektebeti Beşir Ağa bi'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 2001, s. XIII-XV.

⁵¹ *Ta'tirü Ercai'd-devleti'l-Mecdiyye*, c. III, v. 87a. Üniversite Ktp. TY. 1490. Bu eserin tanıtımı için bkz: İsmail E. Erünsal, "Aşki Mustafa Efendi ve Medine Tarihine Dâir Eseri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 6, İstanbul 1991, s. 111-125.

⁵² VGMA. 638, s. 141-142.

⁵³ ŞS. Evkaf-ı Hümâyün Müfettişliği 130, s. 267. Öyle görünüyor ki Hacı Beşir Ağa, kütüphanesine sürekli olarak kitap göndermeye devam etmiş ve Medine'deki medresesinde zengin bir koleksiyon oluşturmuştur. II. Mahmud'un emriyle, Medine'de bulunan kitapların bakımını yapmak için Muharrem 1255 (Mart 1839) tarihinde gönderilen mücellid, bu sırada Medine'de bulunan İşkî Mustafa'nın bildirdiğine göre, "Beşir Ağa Medresesi'nden dokuz yüz altmış bir cilt kitap tamir ve taslih ve bend-i şiraze" eylemiştir. (*Ta'tir* III, v. 176b). Bu rakam sadece ciltlenen ve tamir edilen kitaplara ait olduğuna göre, bu kütüphanenin mevcudu bir asır içinde binin çok üstüne çıkmış olmalıdır. 1852 Yılında Medine'yi ziyaret eden bir İngiliz seyyahı da, Beşir Ağa Kütüphanesi'nin zengin bir koleksiyona sahip olduğunu söylemektedir (Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Meccah*, c. II, London 1855, s. 289). Bazı kayıplara rağmen bugün Beşir Ağa koleksiyonunda 1787 kitap mevcuttur. Bkz: Abdülbasit Bedr-Mustafa Ammâr Monla *Mahtutâtu Mektebeti Beşir Ağa bi'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 2001.

⁵⁴ VGMA. 736, s. 13.

⁵⁵ VGMA. 638, s. 143.

⁵⁶ VGMA. 638, s. 142.

5. “Sakızlı Medresesi Kütüphânesi: Bu kütüphânenin sâhibi Hazîne-i Nebeviye’de kâtib olmağla ayda bir iki defa o da sabâhlar açarmış iki defa girdim ise de bulamadım hemân dâimâ kapalı demekdir. Nizâmen lâzım gelen mu’âmelenin icrâsı.”

Sakızlı Ahmed b. İbrahim Efendi tarafından Medine'deki medresesinde kurulmuştur.⁵⁷ (1125/1713) tarihli vakfiyesi mevcuttur.⁵⁸ Koleksiyonu yapılan bağışlarla zenginleşmiştir.

6. “İrfâniye Medresesi Kütüphânesi: İki defa girdik hâfız-ı kütübü bulamadık. Talebenin ifâdesine göre yalnız aylık almak için ayda bir defa gelirmiş kitâblar haps olunarak talebe fâ’ideden mahrûm kalmaktadır. Bunun dahi tebdîli icâb eder.”

Mehmed Ârif Efendi tarafından 1314 (1896) tarihinde medresesinde (Medresetü'l-İrfâniyye) kurulmuştur.⁵⁹

7. “Emin Paşa Kütüphanesi: Muntazam bir kütüphânedir. Her gün açılır.”

Medine’de Harem-i Şerîf Şeyhi Mehmed Emin Efendi tarafından (1287/1870) tarihinde kurulmuştur.⁶⁰

8. “Ribât-ı Seyyidinâ Osman -radiyallahü anh- Kütüphânesi: Derûnunda birçok kütüb-i kadîme dokuz yüz, bin senelik ceylan derisi üzerine yazılmış Mesâhif-i şerife vardır. Fakat gayr-i muntazam bir hâldedir.”

Peygamber Mescidi'nin doğusunda, kible cihetinde Cibril kapısı karşısında Hz. Osman'ın evinin bulunduğu mekânda kurulduğu için ona nisbeten Osmanîye Kütüphanesi diye anılır. Bu mekânda Buhara hacılarının misafir edildiği iki ribat bulunmaktaydı: Ribatü'l-Meğâribe ve Ribatü'l-Acem.⁶¹ Koleksiyonundaki kitapların önemli bir kısmı Mâlikî ülemâsına âitti.

⁵⁷ Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdiha ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 36.

⁵⁸ VGMA. 730, s. 25-30.

⁵⁹ Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisî, a.g.t. s. 34.

⁶⁰ VGMA. 590, s. 73. Bu kütüphanenin hâfız-ı kütüblerine okuyacakları hatim karşılığı senelik yetmiş beşer mecdiye tayin eden Şeyhülislâm Mehmed Arif Efendi'nin açıcıbaşısı Mengenli Mehmed Ağa'nın 23 Cemâzielâhîr 1294 tarihli vakfiyesi için bkz: VGMA. 748, s. 6. Kütüphane personeline kayıncı Hatice Hanım'ın yaptığı ek ücretler için düzenlettirdiği 11 Şaban 1292 tarihli vakfiye için bkz: ŞS. Evkaf-ı Hümâyün Müfettişliği 638, s. 135a-b. Kızı Emine Şerife Hanım'ın yaptığı ek vakfiye için bkz: ŞS. Evkaf-ı Hümâyün Müfettişliği 708, s. 219-221.

⁶¹ Tehânî Cemil Selim el-Harbi, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-Medineti'l-Münevvere*, Medinetü'l-Münevvere 1438, c. 1, s. 272-273; Abbas Taşkendi, “Hazâ'inü'l-Kütübül-Hassa”, *Mevsû'atü*

9. *“Kile Nâzırı Medresesi Kütüphânesi: Ayda bir defa açılmış. Gayr-i muntazam bir hâldedir.”*

Kili Nâzırı Mustafa Ağa tarafından 1254 (1838) tarihinde Medine'deki medresesinde kurulmuştur.⁶² 1251 (1836) tarihli vakfiyesi vardır.

10. *“Servet Medresesi Kütüphânesi: Ayda bir defa açılmış. Gayr-i muntazam bir hâldedir.”*

Mücavirînden Mehmed Servet Efendi'nin vakfıdır.

11. *“Şifâ Medresesi Kütüphânesi: Ayda bir defa açılmış. Gayr-i muntazam bir hâldedir.”*

Feyzullah Efendi'nin Medine-i Münevvere'de de bir medrese (Medresetü'ş-Şifâ, 1112/1700) ve kütüphanesi bulunmaktaydı⁶³ Vakfiyesi bulunmadığından bu kütüphanenin organizasyonu hakkında bilgimiz yoktur. Kuruluşundan sonraki bir tarihte hazırlanmış kataloğunda kütüphanedeki mevcut kitap sayısı 1441 olarak verilmektedir.⁶⁴

12. *“Karabaş Medresesi Kütüphânesi: Ayda bir defa açılmış. Gayr-i muntazam bir hâldedir.”*

Mekke Kadısı Abdurrahman Efendi'nin Medine'de Karabaş ribatında kurduğu kütüphane (1031/1622).⁶⁵ 1254 (1838) tarihinde Harem-i Şerif müdürünün müracaatı üzerine Medine kütüphanelerinde bulunan eserleri ciltlemek için II. Mahmud'un gönderdiği birkaç mücellid bu kütüphaneye ait 922 kitabı ciltlediklerine göre⁶⁶ bu kütüphanede önemli bir koleksiyon bulunmaktaydı.

13. *“Hüseyn Ağa Medresesi Kütüphânesi: Küçük bir kütüphâne olup medrese talebesine mahsûsdur. Her gün açılmaktadır.”*

Mekketü'l-Mükerre ve'l-Medinetü'l-Münevvere, c. 9, Müessesetü'l-Furkan 1440/2019, s. 590.

⁶² Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisî, a.g.e. s. 41-42.

⁶³ SO, IV, s. 34. *Hicaz Salnâmesine* göre (1309 tarihli, s. 307), Salnâmenin hazırlandığı tarihte bu kütüphanede 1247 kitap bulunmaktaydı. Ayrıca bkz: İbrahim Rif'at Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, c. II, Kahire 1925, s. 423.

⁶⁴ Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisî, a.g.e. , s. 38-40.

⁶⁵ Hammâdi Ali Muhammed et-Tunisî, *el-Mektebâtü'l-Âmmeti bi'l-Medineti'l-Münevvere, Mâdhâ ve Hâdirühâ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiâtü Melik Abdülaziz, Cidde 1981, s. 45-46.

⁶⁶ İşki Mustafa, *Ta'tir III*, s. 177a, Üniversite Ktp. TY. 1490.

Mısır Tekyebi nâzırı Hüseyin Ağa'nın medresesinde kurduğu kütüphanedir.

14. “İhsâniye: Küçük bir kütüphâne olup her gün açılmaktadır.”

İhsaniye Medresesi'nde 1301 (1883) tarihinde Medine mücavirlerinden Mustafa b. Muhammed tarafından kurulmuştur.⁶⁷

15. “Şeyh Ahmed Busti Kütüphanesi: Bu kütüphâne Mehmed Hasan Efendi'nin hânesinde ve kendisinin taht-ı nezâretindedir.”

Mescid-i Nebevi'nin imam ve hatibi Şeyh Ahmed Busti/Bisati (ö. 1296/1878) tarafından evinde tesis edilmiştir. Halka açıktır.

16. “Hûş-ı (?) : Seyyid Cemmlü'l-Leyl'in hânesinde. Görmek istedim ise de göstermediler.”

Mescid-i Nebevi'nin batısındaki Afrika'dan göçenlerin yerleştikleri bir mahallede, Seyyid Cemmlü'l-Leyl'in evinde kurduğu bir kütüphanedir.

17. “Şeyh Muzhir Kütüphanesi: Tekyede bulunanlara mahsûsdur”.

1291/1874 yılında Şeyh Muhammed Muzhir el-Faruki tarafından tekkesinde kurulmuştur. Raporda her ne kadar sadece tekke mensuplarına açık olduğu söyleniyorsa da halka da açık bir kütüphanedir.

Mustafa Âsım Efendi rapor tarihinde 17 kütüphane hakkında bilgi vermektedir. Raporda Abdurrahman Efendi'nin Medine'deki medresesinde (1031/1622),⁶⁸ Veliyüddin-zâde Mehmed Emin Efendi'nin Medine'de Harem-i Şerif'te (1208/1794),⁶⁹ Ser-kurena-yı Hazret-i Şehriyari Selim Bey'in Medine'de Menaha Meydanı'nda (25 Safer 1281).⁷⁰ Emin Efendi Bursalı'nın medresesinde (1290/1873),⁷¹ Abdüssettâr Efendi'nin Kazaniyye Medresesi'nde⁷² ve Harem-i Şerif Şeyhi Mehmed Emin Paşa'nın Babü'r-rahme civarında, halen Hazine-i Celilei Nebeviyye sokağı diye anılan sokaktaki evinin altında (1287/1870)⁷³ kurdukları kütüphanelerden bahsedilmemektedir.

⁶⁷ Abbas Taşkendi, a.g.m. s. 598.

⁶⁸ Yahya Mahmud Sâ'âtî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 112.

⁶⁹ VGMA. 743, s. 97-109.

⁷⁰ VGMA. 747, s. 314-316.

⁷¹ Abbas Taşkendi, a.g.m. s. 598.

⁷² Abbas Taşkendi, a.g.m. s. 601.

⁷³ VGMA. 590, s. 73.

* * *

Medine'deki kütüphaneler bu şehirde çıkan yangınlarda, Vehhâbi ayaklanmasında büyük zarar görmüştür. Çeşitli dönemlerde bu kütüphanelerde mevcut kitapların düzenlenmesi ve korunması için çalışmalar yapılmıştır. Mustafa Asım Efendi'nin raporunda da görüldüğü gibi Medine'deki kütüphaneler, birkaç istisnasıyla, bu bölgenin halkı tarafından değil de Osmanlı padişahları, devlet adamları, bürokratlar ve bu şehirde görev yapan ilmiye mensupları tarafından kurulmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen bazı araştırmacılar kitapları korumak için alınan tedbirleri yanlış yorumlayarak ⁷⁴ Osmanlıların bu bölgedeki kitapları İstanbul'a götürdüklerini veya götürmeye çalıştıklarını, hatta vakıf kütüphanelerini bile yağmaladıklarını⁷⁵ söyleyebilmektedir.⁷⁶

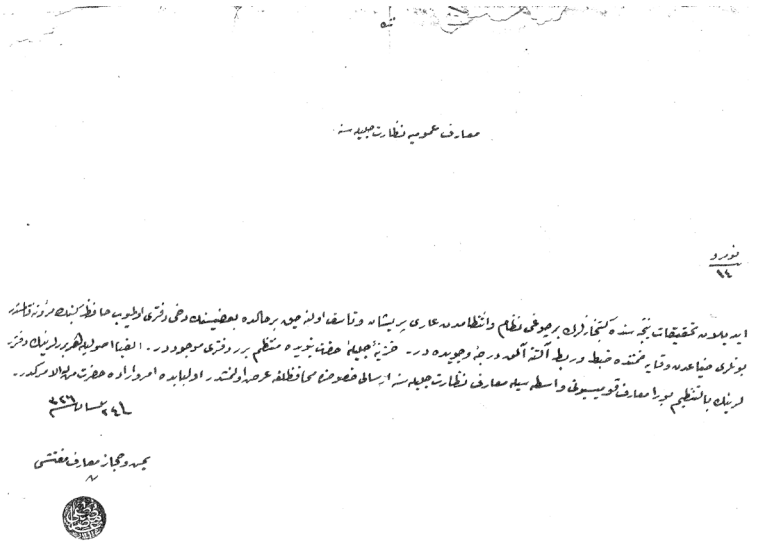
* * *

⁷⁴ Abdüllatif Abdullah b. Düheş, "Mektebâtü'l-Medineti'l-Münevvere fi'l-Ahdi'l-Osmani", *Mecelletü Külliyyeti's-Şer'ati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. III/3, Mekke 1397-1398, s. 12-13; Abdul Latif Abdullah bin Dohaish, "Libraries of Madina-al-Munawwara (During The Ottoman Period)", *Pakistan Library Bulletin*, c. 11/1-2, Karachi 1980, s. 9. Düheş'in, her iki makalede de Şeyhülislâm Ârif Hikmet Kütüphanesi'nin, yağmadan kurtarılması ve güvenliğinin sağlanması için yapılan teşebbüsü yanlış değerlendirdiği görülüyor.

⁷⁵ Yahya Mahmud es-Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 176.

⁷⁶ Bu konudaki iddiaların asılsızlığı için bkz. İsmail E. Erünsal, "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 235-279.

EK. I

Ma'ârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi'ne,

Numara: 14

İdilen tahkîkât netîcesinde kütüphânelerin birçoğu nizâm ve intizâmından 'ârî perîşân ve te'essüf olunacak bir hâlde ba'zısının dahi defteri olmayup hâfız-ı kütübün mürüvvetine kalmıştır. Bunları ziyâ'dan vikâye zımında zabt ve rabt altına almak derece-i vücûbdadır. Hazîne-i celîle-i hazret-i Nebevî'de muntazam birer defteri mevcûddur. Elif-bâ usûlüyle her birerlerinin defterlerinin bi't-tanzîm bura Ma'ârif komisyonu vâsıtasıyla Ma'ârif Nezâret-i celîlesine irsâli husûsunda muhâfızlığa arz olunmuşdur. Ol bâbda emr ü irâde hazret-i men lehül-emrindir.

Fî 24 Nisan sene [1]326.

Yemen ve Hicaz Ma'ârif müfettişi

Bende

Mustafa Âsım

Medîne-i Münevvere'de Mevcûd Kütüphaneler

Numro	Esâmî-i Kütüphâne	Bânisi	Hâfız-ı Kütüblerin esâmisi	Mülâhazât
1	Mahmüdiye Medresesi Kütüphânesi	Sultân Mahmud Hân Hazretleri	Ali Tercümân Efendi - evvel Hâfız Ömer Efendi - sâni	Muntazam bir kütüphanedir. Hâfız-ı kütüb-i evveli Ali Tercümân Efendi yirmi seneden beri devâm etmeyerek gayr-ı resmî olarak şehri iki mecîdiye ile Maraşlı Hasan Efendi'yi yirmi seneden beri vekil kılmış. Bu ise hiçbir kânûna ve nizâma tevâfuk etmeyeceğinden hâfız-ı kütüb-i sâni Hâfız Ömer Efendi hakk-ı tekaddümü hasebiyle ve hüsn-i hizmeti herkesce müsellemler bulunduğ u cihetle hâfız-ı kütüb-i evvel (ve) Ali Tercümân Efendi müstağni bulunup devâm etmediğ i için emekdâr bulunan vekili Hasan Maraşlı Efendi'(yi)[nin] hâfız-ı kütüb-i sâni ta'yîn buyurulması muvâfık-ı adâletdir.
2	Şeyhülislâm-ı esbak Ârif Hikmet Bey Kütüphânesi	Ârif Hikmet Bey	Müdür Abdülkâdir Efendi	Bu kütüphâne gâyet muntazam ve emsâli nâdirdir. Müdüirden ma'dâ dört hâfız-ı kütüb bir bevvâbi bir mücellidi ayrıca bir sakası vardır. Nezâfet ve tahâretçe fevkalâdedir. Her dâim açıktır.
3	Hamidiye Medresesi Kütüphânesi	Sultân Hamid Hân-ı evvel	Abdurrahman Efendi	Oldukça muntazam ve tahkikâtıma nazaran hâfız-ı kütübü müdâvimdir.
4	Beşir Ağa Medresesi Kütüphânesi	Beşir Ağa	Şeyh Ahmed Trablusî	Bu kütüphâneye te'essüf etmemek kâbil değildir. Kütüphanenin iç i toprak belki senede ancak birkaç kere açılır o da gâlibâ kendi iş i için. Dolaplar ziyâde pis ve toz örümcekler yuva yapmışlar(ın). Kitâbların birçoğ u yerlerde kitâbları arza ⁷⁷ yemiş birçoğ u mahv olmuş. Nizâmen lâzım gelen mu'amelesinin icrâsı.
5	Sakızlı Medresesi Kütüphânesi	Sakızlı	Ebûbekir Kandilci Efendi	Bu kütüphanenin sâhibi Hazîne-i Nebeviye'de kâtib olmağ la ayda bir iki def'a o da sabâhlar açarmış iki def'a gitdim ise de bulamadım hemân dâimâ kapalı demektir. Nizâmen lâzım gelen mu'amelinin icrâsı.

⁷⁷ Kurtçuk, lavra.

XX. Asrın Başlarında Medine Kütüphaneleri

6	İrfâniye Medresesi Kütüphânesi	Ârif Efendi	Abdurrahman Buhârî	İki def'a gittik hâfız-ı kütübü bulamadık. Talebenin ifâdesine göre yalnız aylık almak için ayda bir def'a gelirmiş kitâblar haps olunarak talebe fâ'ideden mahrûm kalmaktadır. Bunun dahi tebdili icâb eder.
7	Emin Paşa Kütüphânesi	Emin Paşa	Abdülkâdir Eşref Efendi	Muntazam bir kütüphânedir. Her gün açılır.
8	Ribat-ı Seyyidînâ Osman - radiyallahü anh- Kütüphânesi	Şeyh ed-Dekkânî el-Garbül-Cevvânî	Şeyh Muhammed Said vekili Muhammed es-Senûsî	Derûnunda birçok kütüb-i kadîme dokuz yüz, bin senelik ceylan derisi üzerine yazılmış Mesâhif-i şerife vardır. Fakat gayr-i muntazam bir hâldedir.
9	Kile Nâzırı Medresesi Kütüphânesi	Kile Nâzırı	Zeyneddin Aşkî Efendi	Ayda bir def'a açılmış. Gayr-i muntazam bir hâldedir.
10	Servet Medresesi Kütüphânesi	Servet Efendi	Abdullah Efendi	Ayda bir def'a açılmış gayr-i muntazam bir hâldedir.
11	Şifâ Medresesi Kütüphânesi	Şeyhülislâm-ı Esbak Feyzullah Efendi	Akşehirli Tâhir Efendi	Ayda bir def'a açılmış. Gayr-i muntazam bir hâldedir.
12	Karabaş Medresesi Kütüphânesi	Karabaş	Mehmed Emin Efendi vekili Ömer Efendi	Ayda bir def'a açılmış. Gayr-i muntazam bir hâldedir.
13	Hüseyin Ağa Medresesi Kütüphânesi	Hüseyin Ağa	Hamza Efendi vekili Mustafa Efendi	Küçük bir kütüphâne olup medrese talebesine mahsûsdur. Her gün açılmaktadır.
14	İhsâniye Medresesi Kütüphânesi	Mustafa Efendi	Müderris Ramazan Efendi	Küçük bir kütüphâne olup her gün açılmaktadır.
15	Şeyh Ahmed Bisâtî Kütüphânesi	Şeyh Ahmed Bisâtî	Oğlu Mehmed Hasan Efendi	Bu kütüphâne Mehmed Hasan Efendi'nin hânesinde ve kendisinin taht-ı nezâretindedir.
16???	Seyyid Cemâlül-Leyl'in hânesinde	Oğulları nezâret etmektedir.	Görmek istedim ise de göstermediler.
17	Şeyh Mazhar Kütüphânesi	Şeyh Mazhar	Oğlunun taht-ı nezâretinde.	Tekyede bulunanlara mahsûsdur.

Ma'ârif-i Umûmiye Nezâreti Kütüphaneler Kalemi Müsevvidâtına mahsûs varakadır

Müsevvide âid battal evrâkın			Evrak numr osu	Hus üsü nu mro	Hülâ sâsı	Müse vvid	Müme yyiz	Mü dir	Tes vîd târi hi	Târih-i tebyizi	
Numr osu	Târîhi	Cinsi								Arabî	Rû m
		Medine-i Münevvere Ma'ârif Müfettişi Tahriâtı	17	37		Bende Şâkir	Gâlib		18 May 15 [1]3 26	1 Cemâziye levvel sene 328	Fi 19 Ma yıs sen e 326
husûsî 25 umûmî 2220			<p>Medine-i Münevvere Muhâfızlığı Cânib-i âlisine tahrîrât</p> <p>Medine-i Münevvere'de mevcûd kütüphânelerin birçoğu her dürlü nizâm ve intizâmdan mu'arrâ bir hâlde bulunduğu ve bunların Hazîne-i Celîle-i Hazret-i Nebevî'de muntazam bir defteri mevcûd olduğu Yemen ve Hicaz Ma'ârif müfettişliğinden alınan tahrîrâtta bildirilmiş ve eslâf-ı izâmın mücerred menâfi'-i âmme için te'sis ve ihyâ etdikleri bu misillü müessesât-ı ilmiyyenin hâl-i tezebzüb ve perişânide kalması min külli'l-vücûh tecvîz olunamayacağı tabi'î bulunmuş olduğundan mezkûr kütüphânelerin şart-ı vâkif vechile dâimâ istifâde-i umûmiyeye küşâde bulundurulması ve kitâbların telef ve ziyâ'ından muhâfazası ancak muntazam birer defterinin tanzim etdirilmesi esbâbının istihsâline himem-i aliyye-i dindârâneleri masrûf buyurulmak bâbında yazıldı.</p>								